

DİN-BİREY VE TOPLUM İLİŞKİSİ ÜZERİNE (ÜNVER GÜNAY, PETER BERGER, E. M. HAMDİ YAZIR ÖRNEĞİ)

Mustafa ÖZDEMİR*

Öz

Din-toplum ilişkisi hakkında birçok gözlem ve değerlendirme yapılmıştır. Maalesef yapılan değerlendirmelerde din ve topluma yaklaşımlarda “indirgemeci” ve “genelle-meci” diyebileceğimiz bir tavır, din-toplum ilişkisini dengeli ve sağlıklı bir şekilde oku-manın önüne geçmiştir. Ünver Günay “subjektif dini tecrübenin objektifleşmesi” şek-lineki formülasyonunda, toplumun kurucu unsuru olan dinin, hem içsel-ferdi yönüne hem de dışsal-toplumsal yönüne dikkat çekmiştir. Bir başka açıdan da Peter Berger, “içselleşme, dışsallaşma ve nesnelleşme” şeklindeki formülüyle “toplumsallaşma” döngüsüne işaret ederek, dinin sosyal gerçekliğini açıklamaya çalışmıştır. Döneminin felsefi tartışmalarına vâkıf olan E. M. Hamdi Yazır da “ferdin zuhuru cemiyette, cemi-yetin kıyımı fertte” diyerek, cemiyeti ihmal eden müfrit ferdiyetçilere ve ferde hiç kıy-met vermek istemeyen müfrit içtimaiyatçılara gerekli savunmayı yapmış; “Din-i Hak”ın ruhi içtimainin teessüsündeki önemine de dikkat çekmiştir. Makalede, bahsi geçen müfrit-aşırı yaklaşımları eleştiren ve din-toplum ilişkisi üzerine özgün sentez ve yorumları bulunan Ünver Günay, Peter Berger ve E. M. Hamdi Yazır’ın müstesna yak-laşimleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojizm, Objektif Din, Dışsallaşma, Ruh-i İçtimai, Nesnel-leşme.

**On Relationship Religion-Individual and Society (Example of Ünver Günay, Peter Berger, E. M. Hamdi Yazır)
Abstract**

* Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Bilimleri Anabilim Dalı, mustafaazdemir@kmu.edu.tr.

Many observations and evaluations were made about the relationship between religion and society. Unfortunately, in evaluations made an attitude that we can say "reductionist" and "generalizer" has been obstructed to read religion-society relations in a balanced and healthy way. Ünver Günay, in his formulation shaped as "Objectification of subjective religious experience", draws attention to both internal-individual and external-social direction of religion which founding element of society. In another way, Peter Berger tried to explain pointing to the cycle of "socialization" by his formula which shaped "internalization, externalization and objectivation". E. M. Hamdi Yazır who competent on the philosophical discussions of his period made the necessary defense by saying "rising of person in society, rising of society in person" to the extremist individualist who neglected the society and to the extremist sociologist who don't value the individual; otherwise he drew attention "righteous religion" the importance of religion that construct the social spirit.

In this article Ünver Günay, Peter Berger and E. M. Hamdi Yazır's exceptional approaches that criticizing mentioned extreme approaches and commenting original synthesis and comments on religion-society relation were discussed.

Keywords: Psychologism, Objective Religion, Externalization, Social Spirit, Objectivation.

1. GİRİŞ

Din-toplum ilişkisi, tarihi süreçte birçok sosyolog, filozof ve din aliminin üzerinde durduğu en önemli konular arasında yer almıştır. Din-toplum ilişkisindeki işleyişi çözmek, bireyin dünyadaki varoluşunu anlamlandırması açısından da hayati önem arz etmektedir. Aynı şekilde din-devlet ve din-siyaset ilişkileri de her dönem güncelliğini korumuş ve tartışılmalı kavram çiftleri arasında yer almaktadır. Her ne kadar bu kavram çiftleri din-toplum ilişkisinin kapsayıcı başlığına girse de, ele aldıkları özgün konular ve sorunlar sayesinde güncelliğini koruyabilmişlerdir. Zira siyasetname tarzı eserler ele aldıkları toplumsal yapılarıdaki sosyal işleyişi sağlıklı olarak çözebildikleri oranda, yöneten ve yönetilenle ilgili birtakım çıkarsamalarda bulunabilmişlerdir.¹ Din- toplum ilişkisinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması, tarihin ve toplumun inşa edici öznesi olan "insan"ın varoluşsal olarak beslendiği "ilahi" ve "aşkın" kaynakla olan bağlantısını görebilme imkanı sunacaktır. Birçok toplumun yapısını oluşturan temel etkenlerden biri de şüphesiz ki "din" dir. Din ve toplum ilişkisi, dinin özsel ve işlevsel mahiyetiyle birlikte, dinin topluma etkisi, toplumun dine etkisi şeklinde farklı açılımları içine alabilecek genişlikte bir yelpazeye de sahiptir.²

Günter Kehr'er'e göre "din ve toplum" konusu din sosyolojisinin esas alanı ve aynı zamanda bu disiplinin en zor konusudur. Her ne kadar toplumsal hayatın çeşitli alanlarında din faktörünün önemini gösteren veya dini yapıların diğer toplumsal şartlardan etkilenmesini ortaya koyan pek çok araştırma yapılsa da din-toplum ilişkisinin içsel tutarlılığı konusunda teorik olarak anlamlı açıklamalar yapabilmeyi bunlardan

¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Canatan, Kadir, *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, Doğu Kitabevi, 2014 ve Akyüz, Yakup, *Ütopyalarda Din-Siyaset İlişkisi*, Ankara 2013, ss. 61-67.

² Akyüz, Niyazi; Çapçoğlu, İhsan, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Grafiker Yay., Ankara 2012, ss. 42-59.

çok azı başarabilmiştir. Ona göre, dinin daima toplumsal bir form içinde tezahür ettiği olgusu değil, dini fenomenlerin toplumsal realitenin asli öğeleri oldukları bilgisi din sosyolojisinin konusal durumu için sürükleyicidir.³

Din-Toplum kavramları sürekli olarak karşılıklı etkileşim halinde olmuş, toplumun din üzerinde etkileri olduğu gibi, dinin de toplum üzerinde etkileri olmuştur. Yani din ve toplum arasındaki etkileşime bir bakıma diyalektik bir etkileşim de diyebiliriz. Din-toplum ilişkisi sosyolojik açıdan birçok konuyu içine alacak genişlikte bir kavram olduğu için din-toplum ilişkisinin “ne”liğini ve “nasıl”lığını tespit ve tahlil etmiş; başka bir deyişle din-toplum ilişkisinin daha iyi anlaşılmasını sistematik bir hale getirmiş ilim adamlarının gözünden meseleye bakmak, merakımızı kifayet miktarı da olsa aktarmaya yetecektir.

Din-toplum ilişkisini çözümlenmede temel konu “din” kelimesinin tanımları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zira “din”in tanımı yapılırken herkes bağlı bulunduğu ekol ya da “epistemik cemaatin”⁴ görüşleri doğrultusunda konuya yaklaşmıştır. Pek çok farklı düşünür “din” kelimesinin tanımına antropolojik açıdan yaklaştığı gibi psikolojik ve sosyolojik yönden kelimeyi açıklamaya çalışan düşünürler de olmuştur.

Ele alacağımız düşünürlerin en bariz ortak özellikleri, geçmişte birçok sosyolog ve düşünürün takınmış olduğu “genellemeci” veya “indirgemeci” diyebileceğimiz tutumlardan uzak bir şekilde din-toplum ilişkisine yaklaşmaya ve var olanı “olduğu gibi” aktarmaya çalışmalarıdır.

2. SÜBJEKTİF DİNİ TECRÜBENİN OBJEKTİFLEŞMESİ

Ünver Günay’ın (d. 1942) din-toplum ilişkisinin kompleks yapısını çözmeye gösterdiği hassasiyet çok önemlidir. Günay, A. Comte, K. Marx, E. Durkheim ve S. Freud’un felsefelerini ve toplum anlayışlarını, din ve toplum ilişkilerine uygulayanları, din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkileri determinist bir tarzda anladıkları ve toplum hayatında dinin kendisine has bağımsız varlığını ve dinamizmini inkara kalkıştıkları gerekçesiyle eleştirir.⁵

Ünver Günay’a göre din, psikolojik bir vakia olması dolayısıyla ferdi alakadar ettiği gibi aynı zamanda sosyal bir olay olması dolayısıyla da toplumu ve sonuç olarak da sosyolojiyi ilgilendirmektedir. Esasen “ferdî din” ve “kollektif din” ya da “sübjektif din” ve “objektif din” ayırımı analitik bir ayırımdan ibaret olup, yaşayan bir vakia olarak dini hayatın bu iki vechesi bir madalyonun iki yüzü gibi birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil etmektedir.⁶

³ Kehrer, Günter, “Din Sosyolojisi”, çev. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, drl. Aktay, Yasin; Köktaş, M. Emin, Vadi Yay., Ankara 1998, s. 70.

⁴ Bk.: Arslan, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat*, Paradigma Yay., İstanbul 1991.

⁵ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 78.

⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 208.

Günay, formülasyonunda aşırı uçlara savrulmadan bir denge noktası bulmuş, yani psikolojizme kaymadan dindeki ferdî, içsel ve özsel süreçlere dikkat çekmiş; diğer taraftan da sosyolojizme kaymadan dinin içinde neşvü nema bulacağı toplumsal gerçekliğe dikkat çekmiştir. “Subjektif dini tecrübenin objektifleşmesi” şeklinde özetlediği formülasyonun açıklamasını da şu şekilde yapmaktadır:

Sübjektif din ve objektif din arasındaki zorunlu ve kaçınılmaz rabita dolayısıyla, Din Sosyolojisi araştırmalarında daima dinin mahiyeti icabı ilkin tek tek fertlere nüfuz edip, onlarda yerleşip kök saldığı, ancak zorunlu olarak fertlerin fevkiye yük-seldiği, objektifleştiği ve bu suretle fertten ferde giden bir köprü vazifesini gördüğü vakiasından hareket etmek gerekmektedir... Dinin daima önce tek fertlerin şuurunda yerleşip kökleştiği anlatılmak istenmektedir. Zira tecrübeler, her zaman için özellikle bir şuur, ruh ve özellikle bir kimse ile, bir fertle irtibat halindedirler. İslam dininde de bu böyledir. İslam’da dini bakımdan sorumluluk her şeyden önce tek tek akıl sahibi fertleri ilgilendirmektedir. Başka bir deyişle İslamiyet önce tek tek fertlere hitap etmekte, onları imana davet etmekte ve kalplerini iman nuruyla aydınlatmalarını istemektedir. İslam dini ve onun getirdiği yüce gerçek, ilk anda sadece Hz. Peygamberin yaşadığı bir tecrübe iken daha sonra onun bu tecrübeyi başkalarına açmasından itibaren öteki insanlara da yayılmış, fertler arası bir gör-rünüme bürünerek İslam cemaati teşekkül etmeye başlamıştır. Bu duruma göre kutsalla kurulan bağla belirlenen din, yaşanan ve objektifleşen bir şey olma ne-deni ile bir toplum olayı ve sosyal bir realite ve tecrübe olarak karşımıza çıkmak-tadır.⁷

Aynı şekilde objektif hale gelen bu dinin yaşanmış hali toplumu oluşturmakta; toplum da eğitim vb. çeşitli yollarla kendi kültür ve değerlerini, sembollerini, gelenek ve göreneklerini, üyelerine aktarmak suretiyle yaygın bir şahsiyet tipi oluşturmaktadır.⁸ A. Kurt’un deyişle “bu durumda toplum, insanları etkileyen sosyal ilişkiler bütünü; bir sosyal ilişkiler ağı” olmaktadır.⁹

3. DIŞSALLAŞMA, NESNELLEŞME VE İÇSELLEŞME

Peter Berger, (d. 1929) yapı ve faillik ekseninde bakıldığında, toplumsal yapının kurucu unsuru olarak insanı ve manevi kültürü görür. Toplumsallaşma teorilerine benzer bir şekilde formüleştirdiği, “dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme” şeklindeki “üçlü kavram döngüsü” din-toplum ilişkisinin işleyişini anlatması bakımdan gayet somut, kullanışlı ve anlaşılabilir bir şekilde izah edilmiştir. Tabi bu durumda, Berger’in anlayıcı sosyoloji geleneğinin bir devamı olan fenomenolojik sosyoloji anlayışının başarılı bir uygulayıcısı¹⁰ olmasının katkısı büyüktür. Toplumsal yapının kurucusu, başlatıcı faili olarak insan ve sahip olduğu manevi kültürü işaret ederken, olu-

⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, ss. 209-211.

⁸ Günay, Ünver, “Türkiye’de Dini Sosyalleşme,” *Türkiye’de 1. Din Eğitimi Semineri*, İlahiyat Vakfı Yay., Ankara 1981, s. 193.

⁹ Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yay., İstanbul 2012, s. 128.

¹⁰ Coşkun, Ali, “Peter Ludwig Berger’in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Kutsal Şemsiye*, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 13.

şan toplumsal kültürün de zamanla içinde yaşayan bireylere etki eden döngüselliliğine, yani dinin sosyal gerçekliğine işaret eder. Toplum, manevi kültürün öyle bir vechesidir ki insanın hemcinsleriyle olan ilişkilerine temel oluşturur. Kültürün bir unsuru olarak toplum, beşeri bir ürün olmakla manevi kültürün karakterini bütünüyle paylaşır. Toplum eylem halindeki insanlar tarafından oluşturulur ve sürdürülür.¹¹

Bunu biraz açacak olursak: Berger'e göre "toplumun temel diyalektik süreci üç aşama yahut üç adımdan oluşur. Bunlar dışsallaşma (externalization), nesnelleşme (objectivation) ve içselleşme (internalization). Topluma en uygun ampirik bakış, ancak bu üç aşamanın birlikte anlaşılmasıyla mümkündür. Dışsallaşma, insanların hem fiziki hemde zihni faaliyetleriyle dünyaya doğru sürekli taşmalarıdır. Nesnelleşme, kendi asli üreticilerini kendilerinden çok dışa dönük bir olgusalılık (facticity) olarak karşılayan bir realitenin (yine hem fiziki hem de zihni) bu faaliyetinin sonucunda ulaşılan bir noktadır. -yani tek tek dışa taşan bütün bireysel edimlerin, anonimleşerek bir kült haline dönüştüğü kolektif şuur, vicdan-ı ictimaidir- İçselleşme ise, sözü edilen aynı realitenin kendisini bir kez daha objektif dünyanın yapılarından, sübjektif bilincin yapılarına aktarırken insanlar tarafından tekrar kendi içlerine mal edilmesidir. Dışsallaşırken toplum, bir insan ürünüdür. Nesnelleşirken ise sui generis (nev-i şahsına münhasır) olur. İçselleşme boyunca insan artık toplumun ürünüdür."¹² Berger'in de din- toplum ilişkilerinde ki diyalektik sürece din ve dünya kurma bağlamında dini kodlara sahip insanların sahip oldukları kültürel yapılarının taşması ve bu taşan birikimlerin toplum tarafından belirli bir nesnelliliğe getirildikten sonra insanlar tarafından tekrar içselleştirme süreci ya da döngüselliliği olarak baktığını söyleyebiliriz. Bu durum bireylerin sosyalleşme (toplumsallaşma) süreçlerinde yaşadığı döngüye de benzetilebilir. Sosyal edinimlerden azade bir şekilde topluma doğan birey, hayatının bütün aşamalarında hazır bulduğu "sosyal yapıya" "habitusa" adapte olmaya, uymaya ve birtakım düzenlemelerle de kendisine uygun hale getirmeye çalışır. Özne olarak birey, kendi dünyasını inşa ederken hazır bulduğu verili dünyadan, sosyal yapıdan bigane kalmaz. Yani toplum, objektif verilerle sübjektif anlamlar arasındaki bir diyalektiktir. Her sosyal gerçekliğin bir bilinç bileşeni vardır denebilir.¹³ Arslan'ın deyişiyle "İster bilimsel bilgi ister başka türde bilgi olsun, bilginin nihai belirleyicisi, bilgiyi inşa eden insanlar veya toplumdur".¹⁴

4. FERDİN ZUHURU CEMİYETTE, CEMİYETİN KIYAMI FERTTE

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) din-toplum ilişkisine bakışında tespit edebildiğimiz en önemli noktalardan birisi Yazır'ın da Berger ve Günay gibi 'sentez'ci

¹¹ Berger, *Kutsal Şemsiye*, s. 42.

¹² Berger, *Kutsal Şemsiye*, s. 38.

¹³ Berger, L. Peter, Berger, Brigitte, Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, Pınar Yay., İstanbul 2000, s. 23.

¹⁴ Arslan, *Epistemik Cemaat*, ss. 9-16.

diyebileceğimiz bir orta yolu önermeye çalışmasıdır. Çünkü Elmalılı M.Hamdi Yazır gerek fert ve toplum ilişkisinde olsun; gerekse de din ve toplum ilişkisi konusunda olsun, öncesinde ve kendi döneminde yaptıkları yorumlarla önceki bölümlerde de kısmen bahsettiğimiz, aşırı uçlara savrulmuş olan ferdiyetçi psikolojistlerle, toplumcu sosyolojistlerin, (pozitivistlerin, sübjektivistlerin, objektivistlerin) indirgemeci ve genellemeci hatalarına düşmekten itina ile kaçınarak; bu düşünceler arasında kendi islami bilgi ve kültürü ile bir sentez yapabilmiş ve mutedil bir duruş sergileyebilmiştir. Bunu ‘ümmeden vasata’ ile ilgili olarak yaptığı şu yorumlarından anlıyoruz:

Demekki mesele cemiyeti ihmal eden müfrit ferdiyetçilerin, müstebitlerin, hudgamların zannettiği gibi ne yalnız infiradda ne de ferde hiç kıymet vermek istemeyen müfrit içtimaiyyatçıların zannettikleri gibi yalnız cemiyettedir. İkisi arası bir itidal noktasındadır. Ruh ile beden gibi ferdin zuhuru (yani dışsallaşması) cemiyette, cemiyetin kıyımı (yani içselleşmesi) ferde, evvel ve ahir ikisinin kıvamı haktır (nesnelleşme ya da objektifleşme). Onun için ferder hakkın birliğine istinad ile bir mukavele (yani toplumsal sözleşme ve toplumsal ruh, ruhi içtimai) yapmadan cemiyet yapamadılar, aynı zamanda mukavele ve hareketlerinde hakkın hukukunu gözetmedikleri içinde muvaffak olamadılar.¹⁵

Bu sentezi; ferdin vicdanındaki his ve duyguların cemiyete yansması şeklinde, yani sübjektif dini tecrübelerin topluma yansiyarak objektifleşmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz gibi, Berger’in kavramlaştırdığı şekliyle din ve dünya kurma bağlamında dünya inşa edici yönüyle insanların dini yaşayışlarının dışsallaşarak toplumsal realite tarafından kabul edilmesi ve yaygınlaştırılması yani nesnelleşmesi ve nesnelleşen bu toplumsal yaşayışın kültürel kodlar eşliğinde bireyler tarafından içselleştirilerek devam ettirilmesi süreci olarak da tanımlayabiliriz.

Ve dini hak vaz’i beşerî olan bir müessesesi içtimaiye değil, sağlam ve mes’ud bir müessesesi içtimaiyenin asl ü esasını ve düsturi hareketini teşkil eden bir vaz’i ilâhidir. Ve her milletin kabiliyeti hayat ve saadeti, kalbini verdiği ma’budun sanıyla mütenasibdir. Ve onun için hepsi hiç ve ancak Allah’ın dini haktır. İnsanlara Sema kapılarını açacak olan kanun, Zeyd ve Amrın mevzuatı ve âmâlî ve teşehhiyati değil, halk-u emir kendisinin olan rabbülâlemînin emridir. Yoksa dünya bir tarafa toplansa bir yaprağın tabi’ olduğu sükut veya i’tila kanununu vaz’i ilâhîden tahvile kadir olamaz. Nitekim insanları tufanı beladan kurtaracak olan sefinei necat da kanuni haktan başkasıyla inşa edilemez.¹⁶

Yazır’ın burada dine, toplumu oluşturan temel etken (aslî esası) ve toplumu harekete geçiren, inşa eden, temel prensip olarak baktığını görmekteyiz. Burada P. Berger’in Din ve Dünya kurma ilişkisinde dine verdiği rolü, Yazır’ın da “müessesesi içtimaiye”nin, “toplumsal yapı”nın oluşmasında aynı işlevi gerçekleştirmek üzere “din-i hak”a verdiği rolü görüyoruz.

Ruhi içtimai evvela fertte teessüs eder, vicdani ferde ne vakit hissi uhuvvet girer ve onu kibirden, darlıktan, hudgamlıktan çıkararak genişletirse o vicdan sahai vüs’atî nisbetinde bir cemaate namzet olur. Bu vüs’at bir refakattan bir aileden

¹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1971, VIII, 5283.

¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, III, 2212.

tutunuz da cihangir devletlere kadar gider. Vicdan darlığı cehalet ve kibir ile mü-talazımdır. İnşirahi sadır dahi denilen vicdan vüs'ati ise havf-u recada muhabet-ü mehafette yükselmiş bir idrak ve irfana ve buna müterettip tevaz-ü merhamet, sabr-ü tahammül gibi hasletler ile müterafiktir. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, havfi yine kendisine mahsus-tur. Nazarında menfaat onun menfaati, zarar onun zararıdır.¹⁷

E. M. H. Yazır'ın burada vicdana vurgu yaparak toplumsal (kollektif) şuurun oluşabilmesinin ilk şartı olarak, İslam'ın ferdin vicdanında yerleşip kök salmasını şart koşuyor. Ferdin vicdanına yerleşen kardeşlik hissi, genişleyerek, Berger'in tabiriyle dışsallaşarak, cemaatten cihangir devletlere kadar yayılır.

Bir vicdanda bu mahabbet-ü mehafet yükselip de bir diğeri dahi kendisi gibi, lâakal kendisine müsavi bir kıymetle görmeğe ve onun menfaatinden kendisinin gibi memnuniyet, zararından kendisinin gibi mahziniyet duymaya başlarsa o vicdanda ruhi içtimai teşekkül etmeye başlamış olur ki insan kelimesinin bir aslı olan üns-ü muvanestini mebdai budur. Böyle bir duygu ise iki muadil arasında bir camiai müşterake duymaktır ve işte bu camia bu duygu hissi uhuvvetin menşeidir. Bu his fi'len yaşandıkça o cami'a kuvvet bulur, bu his bu cami'a ne kadar vüs'at peyda eder ve ne kadar kuvvet bulursa kibir o nisbette tenakus eder ve içtimaiyet ve medeniyet de o nisbette vüs'at ve kuvvet peyda eyler.¹⁸

Kollektif şuurun -toplumsal ruhun- oluşmasının ilk aşamasını Allah tarafından insan fıtratına bağışlanmış bir 'mevhibe-i rabbaniye' olduğunu, ikinci aşamasında fitri olan bu duygu ve hissin dışarıya topluma taşması ya da yansmasıdır.

Bu ruhi içtimainin teessüsü evvele mirde fitrette bir mevhibei rabbaniye ve derecei saniyede muhitin bir in'ikâsıdır ve her iki noktâ nazarla terbiyei fitriye ve kesbiyeden müteessirdir. İşte vicdanında böyle bir ruhî içtimâi teessüs etmiş olan fert vüs'at ve kuvveti nisbetinde bir heyeti içtimaiyenin teşekkülüne mebde olur. Bu vicdanın duyduğu o camia hamil olduğu mahabbet ve mehafetin esası ne ise hissi uhuvvetinin derecesi o ve namzet olduğu cemiyetin hududu da odur. Bu suretle muhtelif milletleri ayıran, muhtelif ve müteaddit cami'alar ve onunla mütenasip ruhlar teşekkül eder ve bir cami'a ne kadar tahassus ederse ruhi içtimâi o kadar daralır ve umumî olan cami'ayı parçalar, cemaatini ihvanlarını da o nisbette azaltır, fakat bunda ne mahabbet, ne de mehafet, ne de menfaat, ne zarar, bütün hududile te'min edilmiş olmaz, ve bilâkis bir cami'a ne kadar umumî ve muhit ise ruhi içtimâisi o kadar genişler ve hususî camiaları o nisbette bel'ederek yükseltir, mahabbet ve mehafet, menfaat ve mazarrat da aksayı hududuna dayanmış olur. Bunun için cemiyeti büyüten, küçülten en mühim sebep ruhi içtimâisindeki derecei vüs'at ve kuvvette aranmak lâzım gelir. Cami'ada vüs'at varda, vicdanda kuvvet yoksa, o cemiyet idare edilemez, dağılmağa küçülmeye mahkûm olur. Vicdanda kuvvet var, fakat cami'ada vüs'at yoksa o cemiyet büyüyemez, akıbet büyük bir cemiyetin bel'ine uğrar.¹⁹

Acaba ruhi insanide mahabbet ve mehafetin bütün hududunu ihata eden en muhit ve en kavi müessiri içtimâi ne olabilir? Ziddi, nazîri, şeriki mevcut farzedilebilen

¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 110-111.

¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 111.

¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 111-112.

hiçbir şey bu kudreti şamileye malik olamaz, şeriki nazîri mevcut olmayan da ancak Haktealâdır. Çünkü mukabili lizatîhi batıl ve lizatîhi mümteni olan ancak odur. Ve bunun için bütün mehamid ona mahsustur. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, cihanşumul bir cemaatin azasından olmağa namzet bir ruhi içtimaiye malikdirler ve ancak bu camia ile hissi uhuvvet aksasını bulur ve mafevki tasavvur olunamayacak bir heyeti içtimaiye teşekkül edebilir ve rıdvani ekbere onunla erilir.²⁰

E. M. H. Yazır'ın burada daha üstünü ve yukarısı tasavvur olunamayacak bir toplumsal birliğin ya da toplumsal bütünlüğün oluşmasının en olmazsa olmaz şartı olarak, dışsallaşacak olan vicdanın yani hissi uhuvvet ve ruhi ictimaiyi sağlayacak olan vicdanın kaynağının, şeriki, naziri mevcut olmayan Hak Teala olduğunu söylüyor.

Millet kelimesini ümmet kelimesinden ayırt ederek ümmeti faaliyet halinde olup da hukuki yapılanmasını (yani toplumsal anlamda müesseseseleşmesini) tamamlayamamış bulunan milletin İslam hukuku dilinde "ümmet" kavramının karşılığı olduğunu²¹ söyleyerek aradaki nüansa dikkat çeker. Millet ile ilgili olarak yaptığı tanım ve yorumlara da baktığımızda, Berger'in "dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme süreçlerine benzer bir döngüyü görmek mümkündür:

"Millet", esası lûgatte söyleyip yazdırmak veya ezbere yazmak manasında olan "İmlâl" masdarile yani imlâ manasıyla alâkadar bir isimdir. Zemaşeri'nin "Esas" ta beyanına göre asıl manası "tarikati meslûke" dir ki eğri veya doğru olabilir, bundan din, şeriat ma'nasında mütearef olmuştur. Şehristani'nin, Milel-ü nihâl'de beyanına göre din, şeriat, millet denilen şeyler vaki'de ve haddi zatında aynı şeylerdir, fakat itibaren ve mefhumen her biri bir haysiyetle tefrik olunur. İtikat haysiyetile millet denilir, Filvaki (doğrusu) i'tikad edilen ne ise esas itibariyle amel edilen odur.²²

Yani itikad edilen, inanılan ne ise amel edilen, dışsallaştırılan şey de odur. Amel edilen ne ise esas itibariyle içtima edilen de odur. Fertlerin iman ettikleri değerlerin amel ve eylem düzeyinde dışsallaşarak, yani bireyin vicdanında inandığı sübjektif bir tecrübe olan dini inanışının, amel ve eylem kanalıyla toplumsal alanda dışsallaşması ve bu dışsallaşan tecrübelerin zamanla üzerinde insanların içtima ettiği bir toplumsal gerçekliğe bürünmesi yani nesnelleşmesi ve objektifleşmesi süreci de diyebiliriz.

Elmalılı M. Hamdi Yazır *Metalib* ve *Mezahib* adlı esere önsöz mahiyetinde yazdığı *Dibace*'sinde yukarıdaki tespitlerin bir tekrarı diyebileceğimiz şekliyle din-toplum arasındaki diyalektik sürece şu sözlerle adeta noktayı koyar:

...zaten milliyeti, içtimai bir heyeti, "içtimai" kılan bir nefis, sosyal bir vicdan demektir. İrk ve kan milletin tarifi değil, tezahürünün alet ve araçlarıdır. Her milletin

²⁰ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 112.

²¹ Yazır, *Dibace (Önsöz)*, P. Janet-G. Séailles, Tahlili Felsefe Tarihi Metalip Ve Mezahib Maba'dattabia ve Felsefe-i İlahiye, (çev. Elmalılı Hamdi), İst. 1341 Matbaa-i Amire, içinde, ss. 2-40, sad. Dr. Recep KILIÇ, (Sadeleştirilmiş metnin alındığı yer: E. M. Hamdi Yazır *Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/109, Ankara 1993, s. 62.)

²² Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 483.

genişleme yeteneği, o vicdanın kapsam ve evrensellik derecesi ile orantılıdır. Lisan da, ırk ve kandan ziyade bu vicdanın bir ifadesidir. Din bu vicdanın en kapsamlı ilkelerini, en büyük ideallerini içerir. Bir heyetin dini ne ise sosyal vicdanı da o: sosyal vicdanı ne ise gerçekte dini de odur.²³

Binaenaleyh millet, bir hey'eti içtimaiyenin etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü, tabiri aharle ruhi içtimaîsinin tabi olduğu ve cismi içtimaîsinin merbut bulunduğu mebadii hâkime ve tarikati meslûkedir.

Burada milletin (toplumun) oluşmasında ki hiyerarşik diyebileceğimiz, birbirinden ayrılmaz, adeta mütemmim bir cüz gibi duran sıralamalara dikkat edecek olursak: ilk önce mebadii hakime -ki bu İslamdır- ikinci olarak mebadii hakimeye sülûk edecek bağlanacak olan ruhi ictimai -toplumsal ruh- ve son olarak da toplumsal ruhla sıkı sıkıya merbut bulunan cismi ictimaiyi -toplumsal bedeni- görürüz.

Hakkı hak, ne hakkı na hak, eğrisi eğri, doğrusu doğrudur. Şu kadar ki na hakları hüsrana, hakkolan da hüsnî akibete götürür. Demek ki millet, hey'eti içtimaîsinin kendisi değildir. Ona cemaat, kavm, ümmet veya ehli millet denilir.²⁴

Az önce belirtilmiş olan nüansın burada da vurgulandığını görüyoruz; yani kuru bir kalabalığa yada toplumsal birliğe -heyeti içtimaiyeye- millet denemez, olsa olsa kavm, ümmet denir, diyerek millette olması gereken toplumsal ruh (ruhi ictimai) ile toplumsal bedenin (cismi içtimainin) bağlılığına ve uyumuna dikkat çekmek istemiştir.

Mesela Yahudiyet ve Nasraniyet bir millettir. Ve fakat Yehud ve Nasara ehli millet, sahibi millettirler. Maamafih millet, "ehli millet" ma'nasına da mecaz olarak kullanılır. Mesela "millet şöyle yaptı, millet böyle yaptı" denilir ki kavim demektir.²⁵

Elmalı'nın, içtimai ruhun oluşma sürecini vücuddaki ruh ve beden ilişkisi üzerinden de kurgulamaya çalıştığını görüyoruz.

Zira vücudda ruh ile cismin derin bir ihtılatı vardır. Ve bir tezahhürî cismanî ifade edemeyen ruhaniyetin hiçbir hükmü yoktur, ruhun en büyük şiarı vahdet olduğu ve aynı zamanda her kalb-ü vicdanın ruhani duygusu sırf kendine ait bulunduğu için cismanî bir tezahürde birleşmeyen ruhlar arasında bir rabitai vahdet tezahür edemez ve binaenaleyh sadece vahdeti ruhaniye üzerine müeeses bir ruhi içtimai tasviri faidesiz ve belki gayri mümkündür.²⁶

Yani tek başına ruh nasıl bir anlam ifade etmiyorsa ve tezahür edeceği bir beden arıyorsa; toplumda oluşacak olan ruhi ictimai (toplumsal ruh) de bireyin vicdanında hapsolmuş olan vahdeti ruhaniyenin dışsallaşarak tezahür edip efrad arasında paylaşarak birlik bağının -rabitai vahdetin- oluşması gerekiyor.

²³ Yazır, *Dibace*, ss. 61-62.

²⁴ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 484.

²⁵ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 484.

²⁶ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 533.

Mütemasil ruhlu efrad arasında vahdeti ruhaniyetin mevcudiyeti, beyinlerinde bir vahdeti cismaniyenin tezahürü ile malum olur ve bu suretle ruhaniyet cismaniyetten, cismaniyet ruhaniyetten müzaaf bir in'ikas ile kesbi kuvvet eder ve ruhi içtimai bu sayede teşekkül eyler ve ümmet bununla zuhura gelir.²⁷

Birbirine benzer ruhlu fertler arasında ruhî birliğin varlığı, aralarında bir maddî birliğin görünmesiyle bilinir. Böylece ruh vücuttan, vücut ruhtan katmerli bir yakınlaşma ile kuvvet kazanır ve sosyal ruh bu sayede teşekkül eder, ümmet bununla meydana gelir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bütün değerlerin kaynağı olarak Allah teala'nın emir ve nehiyelerini kabulle önce fertte başlayan vicdanî vahdet, bu tavrın toplumu teşkil eden diğer fertlerde de yaygınlaşması ile birlikte, formel bir anlaşmaya ihtiyaç hissetmeden, kendiliğinden oluşan cemaatin içtimai ruhunu ve içtimai misakını teşkil eder.²⁸

SONUÇ

Birbirlerinden farklı zamanda ve farklı mekânda yaşamış üç ilim adamının, din-toplum ilişkisinin mahiyeti hakkında gözlemlerinin ve serdettikleri düşüncelerinin farklı tonlarda ve renklerde olsa da aynı hakikati keşfedip dillendirebilmesi calibi dikkat bir olaydır. Günümüz sosyologlarından Ünver Günay'dan başlayarak Peter Berger ve geleneğimizden âlim bir isme, Elmalılı M. Hamdi Yazır'a kadar yaptığımız bu tarih nosyonlu sosyolojik yolculukta, din-toplum ilişkisi üzerine yapılan gözlem ve değerlendirmelerin, dönemlerindeki popüler yaklaşımların aksine hiçbir indirgemeye ve genellemeye düşmeksizin -yani dini de toplumu da paranteze almaksızın-yaptıkları değerlendirmelerde, dinin bir toplum için kurucu unsur oluşunda taşıdığı anlam ve önemin altını kalınca çizmişler, toplumsal gerçekliğin de din için ifade ettiği nesnel değerini teslim edebilmişlerdir. Bu bağlamda özellikle Osmanlı son dönem âlimlerinin görüşlerinin güncellenerek -felsefi ve sosyolojik anlamda- birçok yeni müşterek alanın keşfedilmesine, şimdi ile geçmiş ve modern ile gelenek arasındaki köprülerin artırılmasına, var olan köprülerin de muhkem hale getirilmesine ivedi şekilde ihtiyaç duyulmaktadır. Gothe'nin o çarpıcı ve kıskırtıcı ifadesiyle diyecek olursak "üçbin yıllık mazisinin hesabını yapamayan insan, günübürlük yaşayan insandır".

Kaynakça

- » Akyüz, Niyazi; Çapçioğlu, İhsan, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Grafiker Yay., Ankara 2012.
- » Akyüz, Yakup, *Ütopyalarda Din-Siyaset İlişkisi*, Sage Yayıncılık, Ankara 2013.

²⁷ Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, I, 533.

²⁸ Görgün, Tahsin, "Hamdi Yazır'ın Sosyal Felsefesine Giriş", *E. M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/109, Ankara 1993, s. 219.

-
- » Arslan, Hüsametdin, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, Paradigma Yay., İstanbul 1991.
  - » Berger, L. Peter, Berger, Brigitte, Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, çev. Cerit, Cevdet, Pınar Yay., İstanbul 2000.
  - » _____, *Kutsal Şemsiye*, çev. Coşkun, Ali, Rağbet Yay., İstanbul 2000.
  - » Canatan, Kadir, *İslam Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014.
  - » Coşkun, Ali, "Peter Ludwig Berger'in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi" *Kutsal Şemsiye*, Rağbet Yay., İstanbul 2000.
  - » Görgün, Tahsin, "Hamdi Yazır'ın Sosyal Felsefesine Giriş", *E. M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/109, Ankara 1993.
  - » Günay, Ünver, "Türkiye' de Dini Sosyalleşme", *Türkiye'de 1. Din Eğitimi Semineri*, İlahiyat Vakfı Yay., Ankara 1981, ss. 192-199.
  - » _____, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000.
  - » Kehrer, Günter, "Din Sosyolojisi", çev. Köktaş, M. Emin, *Din Sosyolojisi*, Der. Aktay, Yasin Köktaş, M. Emin, Vadi Yay., Ankara 1998.
  - » Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yay., İstanbul 2012.
  - » Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, (10 Cilt), Eser Neşriyat, İstanbul 1971.
  - » _____, *Dibace (Önsöz)*, sd.l.: Dr. Recep Kılıç, E. M. Hamdi Yazır Sempozyumu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/109, Ankara 1993.